

**QARAQALPAQ TILINDEGI «IYT» KONCEPTINE BAYLANISLI
BIRLIKLERGE LINGVOKULTURALOGIYALIQ ANALIZ**

Amaniyazov Allayar Oralbaevich,
Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanısh doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902949>

Annotaciya. *Qaraqalpaq tilindegi «iyt» konceptine baylanıshlı birliklerge lingvokulturalogiyalıq analiz jasaw hám «iyt» konceptine baylanıshlı birliklerdiń qaraqalpaq xalqınıń etnografiyasındaǵı ornı haqqında sóz boladı.*

Tayanısh sózler. *lingvistik, paremiya, iyt, koncent, etnografiya, birlikler, lingvokulturalogiyalıq analiz.*

Аннотация. *Будет проведен лингвокультурологический анализ единиц, связанных с концептом "собака" в каракалпакском языке, а также обсуждается роль единиц, связанных с концептом "собака," в этнографии каракалпакского народа.*

Ключевые слова: *лингвистический, паремия, собака, концент, этнография, единицы, лингвокультурологический анализ.*

Summary. *We will discuss the linguocultural analysis of units related to the concept of "dog" in the Karakalpak language and the role of units related to the concept of "dog" in the ethnography of the Karakalpak people.*

Keywords: *linguistics, paremia, dog, focus, ethnography, units, linguocultural analysis.*

Qaraqalpaq xalqınıń hám ulıwma túrkiy xalıqlardıń dástúriy mádeniyatında hám turmıs-saltında haywanlar dúnyası, ásirese, **iyt** sózi menen baylanıshlı sintaksislik birlik jiyi qollanılǵanın ańlaymız hám de júdá tereń, hár túrli mániske iye. Bul koncept tek ǵana úy haywanı emes, bálkim sadıqlıq, qorǵanıw hám mifologiyalıq kózqaraslardıń jıyındısı sıpatında, etnikalıq hám ruwxıy túsinikler menen de bekkem baylanısqan.

Qaraqalpaq xalqınıń dúnyatanımı kóshpeli turmıs hám sharwashılıq penen tikkeley baylanıshlı bolǵanlıqtan, iyt adamǵa joldas sıpatında joqarı bahalangán. Ilimpazlardıń pikirinshe, bul koncepttiń jiyi qollanıwı **N. Dáwqaraevtiń** miynetlerinde folklordaǵı iyt obrazı er-azamatlardıń eń jaqın joldası hám qorǵawshısı, ańshılıqtıń ajıralmas bólegi sıpatında kórsetiledi. [*Dáwqaraev N. XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı Nókis «Qaraqalpaqstan» baspası 1946*]

Xalıq danalıǵında iyt — tek ǵana qorǵawshı úy haywanı dep emes, bálkim shańaraqqa qut-bereket keltiriwshi faktor. Bul jerdegi shańaraqtıń bir aǵzasınday etip qarawdıń baslı sebebi - iyttiń xojalıqtı qasqır hám basqa qáwiplerden saqlawın bildiredi. [*Айымбетов Қ. Халық даналығы Нөкис «ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» 1988*]

Mısalı: Men de Tórebaydikinen kiyatırman, onday ǵáp joq. ***Iyt te iytayaǵın qızǵanadı,*** eger Tórebay menen Jumagúldiń arasında baylanıs barın sezse,

Baǵdagúldiń ózi shań shıǵarmay ma? [T.Q “Qaraqalpaq qızı” romanınan 2018. Nókis Qaraqalpaqstan 44-bet]

Iytayaq bolsa, iyt toyınar [120-bet]. Bul jerde iytayaq – iytinń tamaq jeytuǵın idısı. Bir iytayaqtan as ishken iytler ırıldassa da, aldı menen toyıwdı niyet etedi. T.Q Mamanbiy ápsanası [246-bet]

Aq iytinń ergenin jaqtırmas. [Qaraqalpaq folklorı Kóp tomliq 88-100 tom Nókis «ILIM» baspası 2015j — 91,149-betler]. Bul naqıl – qaraqalpaq xalqınıń turmıs tájiriyesinen alınǵan, tereń filosofiyalıq mánige iye koncept. Onıń tiykarǵı mánisin tómendegishe túsiniwge boladı:

«Aq iytinń ergenin jaqtırmas» degen naqıl, ádette, jaqsı adamnıń qasınan jaman adamnıń qalıspay júriwin yamasa isker, abıraylı adamnıń artınan onıń abırayına sáykes kelmeytuǵın biytártip birewdiń erip júriwin unatpaǵanda ayıladı.

Bul jerdegi obrazlarǵa dıqqat etsek: *Aq iyt* - bul jerde «aq» reńi jaqsılıqtıń, páklikinń belgisi emes, bálkim basqalardan ajıralıp turatuǵın, kózge tez taslanatuǵın obyektke ańlatadı. *Ergenin jaqtırmas*: Birge júriwdiń qolaysız ekenin, ekewiniń tabiyatı yamasa dárejese sáykes kelmeytuǵınlıǵın bildiredi.

Minez-qılıǵı sáykessizligi. Eger bir aqıllı, saldamlı adamnıń qasında úziliksiz sóyleytuǵın, jeńiltek yamasa jaman atı shıqqan adam erip júirse, bul jaǵday sırttan qaraǵanda ersi kórinedi. Sol waqıtta «Aq iytinń ergenin jaqtırmas» dep, sol jaman adamnıń onıń abırayına nıshan keltirip atırǵanı ayıladı.

Abıraydı saqlaw: Adam ózi jaqsı bolǵanı menen, qasındaǵı joldası onıń kim ekenin kórsetedi. Naqıldiń túpkilikli mánisi — «Jaman joldas jaqsı adamnıń da atına kir keltiredi» degen mániste qollanıladı.

Kózge kóp túsip qalıw, geyde tınısh júrmeytuǵın adamnıń qasında dıqqattı tarta beretuǵın, gápke usta yamasa gáldir birewdiń júriwi de usılay sıpatlanadı. Naqıldiń negizgi túyini: — adam ózine joldas tańlaǵanda itibarlı bolıw kerekligi, sebebi qasındaǵı adamnıń háreketi onıń da abırayına tásir etetuǵının eskertiwshi túsiniq bolıp tabıladı.

«Iyt úrer, kárwan óter». Bul maqal dástúriy túsiniqte "Bıralqı sózge itibar bermey, óz maqsetine qaray jılıy beriw", - degen mániste qollanıladı. [Qaraqalpaq folklorı Kóp tomliq 88-100 tom Nókis «ILIM» baspası 2015j 91,149-betler]

- Áwelemen, dúwelemen,
- Salqan iytinń sanı** menen,
- Qara qoydıń qanı menen,
- Áwez molla qayda ketti,
- Duzǵa ketti,

- Qashan keler?
- Jaz keler,
- Jaz kelmese gúz keler,
- Pállámpish,
- Sen tur,
- Sen shıq!

Bul dúwelew qatarları qaraqalpaq xalıq emshiligindegi «**ushıqlaw**» (duwa oqıw arqalı emlew) dástúrińiń bir bólegi. Bul jerdegi «**salqan iyt**» obrazı mánileriniń ańlatıwı:

Qaraqalpaq tiliniń jergilikli dialektlerinde hám folklorda «**salqan**» sózi kóbinese **ala-shula, reńi birtegis emes, shubar** degen mániste qollanıladı. Emshilikte kóbinese ápiwayı nárseler emes, ózgeshe, basqasha kórinetuǵın (ala iyt, qara qoy, aq tawıq t.b.) belgiler tańlap alınǵan. Bul emniń tásirtiligin arttıradı degen isenim bolǵan.

Eski isenimler boyınsha, awırwdı «hayran qaldırıw» yamasa «qashırıw» ushın dúwelew tekstinde kútilmegen, geyde qorqınışlı obrazlar qollanıladı. «**Salqan iyttiń sanı**» degende, iyttiń eń kúshli hám háreketli jeri (sanı) arqalı awırwdıń «belin sındırıw» yamasa onı quwıp shıǵarıw simbolizmi bar. Salqan (shubar) iyt mifalogiyalıq túsinikte iyessiz yamasa sırtqı kúshlerge iye iyt retinde de kórilwi múmkin.

Psixologiyalıq tásir ushıqlaw logikasında dúwelew — bul negizinde **suggestiya**, yaǵnıy isendiriw jolı menen emlew.

Qara qoydıń qanı — qurbanlıq hám páklik belgisi.

Salqan iyttiń sanı — dushpandı (awırwdı) jeńiwshi kúsh simvolı.

Dúnyaǵa kelgen náresteniń eń birinshi kiyimi **iyt kóylek** dep ataladı. Iyt kóylekler balanıń denesine qattı bolıp tiymeytuǵın jumsaq paxta gezlemelerden tigiledi. Iyt kóylekke jaǵa salınbaydı, tigisleri bala denesine batpawı ushın qayırılıp tigilmeydi. Iyin tusınan gorizonttal baǵıtta jaǵa ornı oyıp qaldırılıp pishilip, tigiledi.

«Anası izin jalǵastırıp jáne bópelesin», - degen jaqsı ırım menen iyt kóylektiń etek-jeńi qayırılıp tigilmeydi. Bunıń jáne bir sebebi, qayırılıp tigilgen qattı tigis balanıń jumsaq denesine batadı, sol ushın da qayırılıp tigilmeydi.

Burınları iyt kóylekti tigerde gezleme qıyındıların jeti úyden jıynap, tigip balaǵa jaqın aǵayın-tuwısqanlar bala tuwılǵan soń ata-anasına sawǵa sıpatında beretuǵın bolǵan hám balanıń ata-anası kóylek sawǵa etken adamdı bos qaytarmay ırımlap, sawǵa berip qaytarǵan. Iyt kóylekti bala qırqınan shıqqansha kiygen. Balaǵa kóylekti

kiygizgende tiginin sırtına qaratıp kiygizgen, bul da tigin bala denesine batpawı ushin usılay islegen.

Balanı qırqınan shıǵarǵanda iyt kóylegin sheshedi. Iyt kóylekti saqlaw yamasa saqlamaw tuwralı ırımlar hár jerde hár túrli. Máselen, eń dáslepki waqıtlardaǵı hám házirde awıllarda ushırasıp turatuǵın ırımlardıń biri: iyt kóylekke jelinetuǵın taǵamlıq zat túyilip, iytin moynına baylap jiberetuǵın bolǵan, balanı qırqınan shıǵarǵan waqıttaǵı suwına salınǵan xan teńge, yamasa basqa teńgelderdi mayda balalardıń úlestirip beretuǵın bolǵan. Iyt kóylekti iytin moynına baylaw - «iyt qappasın» yaǵnıy baladı kóz tiymesin degen jaqsı niyetten kelip shıqqan.

Ne ushin iyt kóylek dep atalǵan?! Adamzat jer betinde dáslep payda bolǵanda, Adam ata hám Hawa ene menen qatar Alla iytin de qatar jaratıp, iytin adamzatın xızmetinde bolatuǵın, adamnıń mal-múlkin qorıp, bir jaqqa shıqsa isenimli joldası bolıp, qasınan qalmaq júretuǵın bolǵan. Hátteki, adamdı Iblis atlı shaytannan da qorǵaǵan degen ańızlar bar. Sol ushin da jańa tuwılǵan balanı hár túrli bále-jaladan aman bolsın degen maqsette ırımlap iyt kóylek kiygizetuǵın bolǵan.

Iyt kóylekti joqarıdaǵıday ırımnan basqa úyde saqlap qoyatuǵın da bolǵan, burınları jawǵa atlanǵan erler usınday saqlawlı iyt kóyleklerin qoynına tıǵıp, ózi menen birge alıp júrgen, sebebi, «kóylek qawıp-qáterden, bále-jaladan saqlaydı», - dep ırımlanǵan. ırımın jańe bir túri bala kótermegen hayallardı iyt kóylekti qabının awzı ashılısın, dep ırımlap beretuǵın bolǵan.

«Iyt kóylek»ten keyingi kóylekler de forması iyt kóylekke usaǵanı menen tigiliwi hám pishiliwinde ózgeshelikler bolǵan, quraqlardan quralıp, yamasa tutas gezlemelerden tigilgen kóylekler kiygen. [Karlıbaev M, Kurbanova Z Qaraqalpaq milliy kiyimi foto albom Nókis 2014]

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi naqıl-maqallar úrp-ádetimizden kelip shıǵıp payda bolǵanlıǵın ańlaymız. «Iyt» konceptine baylanıslı birliklerge lingvokulturalogiyalıq kózqaras erte dáwirlerden beri bar ekenligi kóplegen kórkem ádebiyatlarda, folklorda hám ilimiy miynetlerde ushıraydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Pirniyazova A. Q. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları –Nókis: «Qaraqalpaqstan» baspası. 2020;
2. Yusupova B. Paremiologiya (qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-temantikalıq ózgeshelikleri) Нөкіс «ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» 2024;
3. Qaraqalpaq folklorı Kóp tomliq 88-100 tom Nókis «ILIM» baspası 2015j 91,149-betler;
4. Dáwqaraev N. XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı Nókis «Qaraqalpaqstan» baspası 1946;
5. Айымбетов Қ . Халық даналығы Нөкіс «ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» 1988;
6. ISKENDEROVA. I. K Qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń lingvomádeniy analizi Nókis 2023.
7. Karlıbaev M, Kurbanova Z Qaraqalpaq milliy kiyimi foto albom Nókis 2014